

Konrad Miklós
A magyarországi zsidó
helytörténetírás
Áttekintés és kívánságlista¹

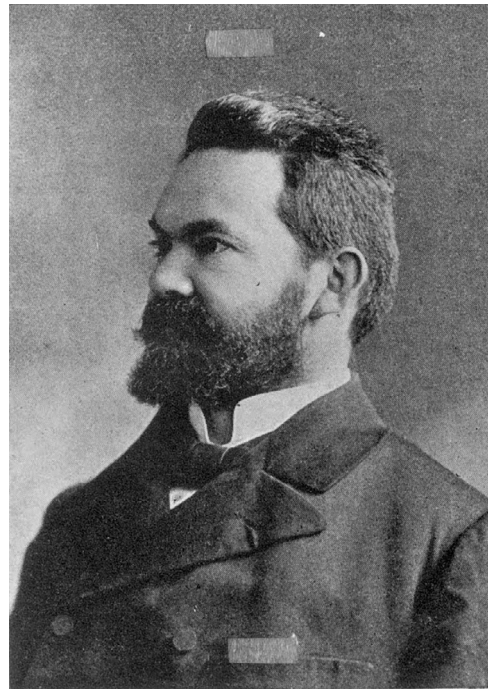
Az európai keresztény társadalmakba – egyenjogúként és egyenrangúként – integrálódni törekvő zsidók által saját múltjukról a holokauszt előtt papírra vetett történeti művek jellegzetessége, hogy tudományos vagy ismeretterjesztő szándékuk mellett szerzőik azért írták őket, hogy közösségüket szolgálják, és pedig az adott ország zsidóságának olyan bemutatásával, amely korszaktól és szerzői szemlélettől függően a zsidók egyenjogúsítását, társadalmi befogadását, az antiszemitizmus elleni küzdelmet vagy a szekularizált polgárság zsidó identitásának megerősítését volt hivatott szolgálni.² Bár a nem zsidók meggyőzésére és a zsidó önkép formálására való törekvés, vagyis a történetírás instrumentalizációja máig kísért,³ Auschwitz fundamentális cezúrát okozott. Az apologetikai célzat jószereivel eltűnt, több országban mondhatni nem is volt többé ki által és kiknek a védelmében írni.

A nyugati világban a zsidó történetírás széles körű „normalizációja” az 1970-es évekre tehető. Az ideológiai-közösségi célt felváltotta a tudományos szándék, a zsidó történelemmel foglalkozó – egyre kevésbé kizárólag zsidó – történészek maradéktalanul betagozódtak a felsőoktatási-akadémiai intézményrendszerbe, az egyetemeken megszaporodtak a *Jewish Studies* tanszékek és a különféle zsidó kutatóintézetek.

Ennek a normalizációnak is megvan azonban a határa. A holokauszt javarészt véget vetett ugyan az apologetikus történetírásnak, ám a szerzői távolságtartás és az objektivitásra törekvés tudományos követelménye elé ugyanakkor újabb – magyarázatra aligha szoruló – akadályt gördített. A kisebb és a szerzők számára gyakran személyes vagy családi emlékeik révén familiáris közösségek leírása esetében a szenttelen távolságtartás még nehezebb. Azoknál a településeknél, amelyek zsidó lakosait a második világháború idején részben, nagyrészt vagy kivétel nélkül megölték, az 1945 után írt helytörténeti munkák némileg még akkor is a megemlé-

kezésről szólnak, amikor azokat szerzőik egyébként tudományos műveknek szánták-szánják.

A magyarországi zsidóság historiográfiájában a helytörténetírás annál inkább különleges helyet foglal el, mert ennek nemcsak szinte legrégebbi, de kezdetektől fogva máig legelterjedtebb formája.⁴ A tetzés szerint magyarországi vagy magyar zsidókról írt történeti munkák zöme helytörténet.⁵ Ez részben onnan ered, hogy a magyar zsidó történetírás már legelső, főleg (neológ) rabbikból álló művelői döntő jelentőséget tulajdonítottak ennek a műfajnak. A magyar zsidók múltjának ábrázolásáról kifejezetten zsidó szempontból elmélkedő szerzők fejtegetéseit vizsgálva két konstans elem figyelhető meg. Az első, amint ezt már többször aláhúzták,⁶ a helytörté-

Blau Lajos

netírásra való ismételt felhívás. Ennek szükségességét hangoztatta Bernstein Béla (1868–1944) szombathelyi, majd nyíregyházi rabbi 1894-ben,⁷ Blau Lajos (1861–1936), az Országos Rabbiképző Intézet igazgatója 1928–1930 között megjelent cikkeiben,⁸ illetve Scheiber Sándor (1913–1985) dunaföldvári rabbi, majd szintén a Rabbiképző igazgatója a holokauszt után.⁹ A visszatérő érv szerint a helytörténeti munkák a helyi érdeken túlmenően azért is nélkülözhetetlenek, mivel – Blau Lajos gyakran idézett szavaival – „a magyar zsidók történetének alapkövei csak az egyes hitközségek monográfiái” lehetnek.¹⁰ Scheiber Sándor fogalmazásában: a „részletkutatások” elvégzése nélkül, és ezen „elsősorban” az egyes hitközségek történeteit értette, „a magyar zsidóság története [...] jó lelkiismerettel el sem készíthető”.¹¹

A logikusnak tűnő érv erejét gyengítette, hogy olykor hangoztatói is ellentmondtak neki, így Blau Lajos az 1928–1929-es *Zsidó Évkönyv*ben, ahol a németországi zsidó hitközségek történetét rendszerezetten bemutató *Germania Judaica* mintájára egyfajta *Hungaria Judaica* megalkotásának szükségességére hívta fel az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat figyelmét, majd minden átmenet nélkül kijelentette: „Sürgős feladat a »Magyar Zsidók Története«-nek megalkotása, még mielőtt a »Hungaria Judaica« valósággá válik.”¹² A zsidó helytörténeti munkák prioritását hangsúlyozó érvelés további gyenge pontja, hogy a „részekből épül az egész” logikáján túl a szerzők semmiféle árnyaltabb érveléssel nem támasztották alá, és ami még meglepőbb: a feladat megállapításán túlmenően arra sem tértek ki, vajon a majdani átfogó nagy mű megalkotása érdekében a helytörténeti dolgozatoknak milyen metodológiát kellene követniük, milyen szempontrendszer alapján kellene elkészülniük, milyen kérdésekre kellene válaszokat keresniük.

Ezzel eljutottam a zsidó történetírás feladatairól zsidó szemszögből értekező, Scheiber Sándorral záruló szerzők írásain végigvonuló másik sajátosságához, ami a történetelméleti kérdések figyelmen kívül hagyása. Ez részben talán azzal magyarázható, hogy jelentős műveltségük dacára a szerzők nem voltak professzionális történészek,¹³ tehát a „céhbeli” történészek közötti eszmecserektől elszigetelten írták műveiket, részben pedig talán azzal is, hogy a zsidó múlt olyan személyes élményként élt bennük, ami megakadályozta, hogy azt elvont elméleti szűrőkön át értelmezzék.

A helytörténetírást – érdemei elismerése mellett – jellegéből adódóan „korlátolt érvényűnek” tekintő Nathaniel Katzburg (1922–2006) úgy vélte, hogy a magyar zsidó történetírás túl nagy jelentőséget tu-

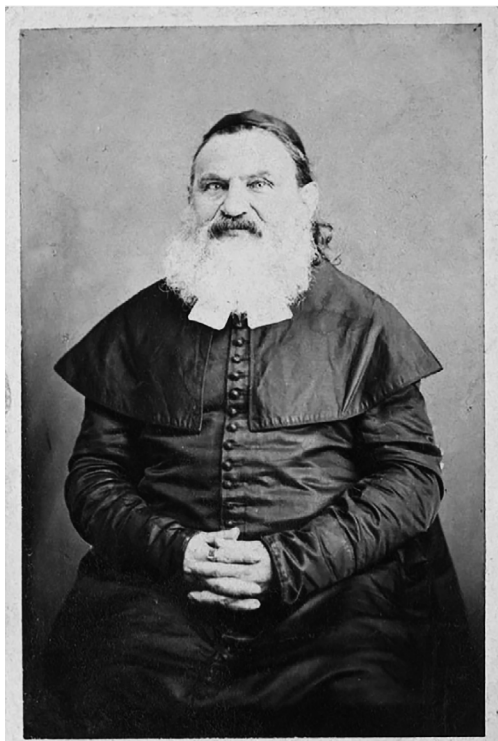
Edelman Bertalan

lajdonított ennek a műfajnak.¹⁴ Edelman Bertalan (1876–1934) budai rabbi ennél radikálisabban fogalmazott. Bernstein Bélának a szombathelyi zsidók történetét feldolgozó munkája kapcsán a helytörténeti munkákat *en bloc* érdektelennek ítélte: „A hitközségek kezdetei, történetük, fejlődésük tökéletesen hasonlítanak egymáshoz. Csak éppen a nevet és az évszámokat kell helyettesíteni, hogy más-más község történetét nyerjük, a tények szinte a legapróbb részletekig azonosak.”¹⁵

E kritikus megjegyzések dacára írásom végén a zsidó helytörténeti kutatások nélkülözhetlensége mellett érvelnék. Ám e tanulmány fő célja, hogy áttekintést nyújtson a magyarországi zsidó közösségekre vonatkozó helytörténetírás históriájáról. A témában még nem született átfogó elemzés. Részletekbe menő vizsgálatra ez az írás sem vállalkozik, az alábbiakban csak néhány szempont kiemelésére szorítkozom.

NEOLÓG (HELY)TÖRTÉNETÍRÁS A HOLOKAUSZT ELŐTT

A zsidók modern kori történelmének kezdete máig sokat vitatott kérdés,¹⁶ ám az emancipáció korának végét illetően a korszakolás problémája nem létezik. A holokauszt cezúrája adott. Ennek megfelelően

Löw Lipót

Zipser Mayer

először a *soát* megelőző egy évszázad zsidó helytörténetírásáról ejtek szót.

Löw Lipót (1811–1875), a magyar zsidó emancipáció harcosa, a legnagyobb hatású magyarországi reformrabbi és egyben a *Wissenschaft des Judentums* egyik első jelentős hazai művelője az 1840-es évek derekán publikálta első tudományos igényű történeti munkáit.¹⁷ A magyar zsidó történetírás úttörőjének művével szinte egy időben, 1846-ban már az első, kis jóindulattal helytörténetinek tekinthető mű is megjelent: Zipser Mayer/Maier (1815–1869) székesfehérvári, majd rohongi rabbi tanulmánya a budai zsidókról a török uralom alatt a lipcei *Der Orient* című hetilap tudományos mellékletében látott napvilágot.¹⁸ A hitközségeik történetét megíró rabbik hosszú sorát 1864-ben szintén Zipser nyitotta meg a rohongi hitközség 17–18. századi történetét felvázoló tanulmányával, amelyet Löw Lipót tett közzé *Ben Chananja* című lapjában.¹⁹

Zipser Mayer úttörő munkáit követően az 1880-as évekig kellett várni, míg megjelent az első magyar nyelvű helytörténeti monográfia, Löw Immánuelnek (1854–1944) és Kulinyi Zsigmondnak (1854–1905) a történészek által máig haszonnal forgatott könyve a szegedi zsidókról.²⁰ Az 1890-es évektől a zsidó helytörténeti monográfiák publikálása rendszeressé vált. A századvégtől a vészkorszakig min-

den évtizedre jutott néhány olyan monográfia, amelyet a zsidó történelemmel vagy az adott város, illetve megye történetével foglalkozók máig használnak. Anélkül, hogy hosszú felsorolásokba bocsátkoznék, megemlíteném Pollák Miksa (1868–1944),²¹ Büchler Sándor (1869–1944),²² Bernstein Béla,²³ Weisz Gábor (1857–1943),²⁴ Kun Lajos (1886–1944)²⁵ és Silberstein Adolf (1905–?)²⁶ műveit.

A dualizmus alatt és a Horthy-korban megjelent zsidó helytörténeti írások szerzői zömében neológ rabbik voltak (esetleg a rabbihelyettesi funkciót is ellátó hitközségi titkárok, mint Weisz Gábor), akik megfelelő Bernstein Béla és Blau Lajos felhívásának,²⁷ megírták hitközségük múltját. A legtöbb esetben a kiadók is felekezeti intézmények voltak, legyen az kulturális egyesület, mint az 1894-ben alakult Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, vagy maga az érintett hitközség. Az 1930-as években a szerzői kiadások gyakoribbá váltak. A változó minőségű művek között kiváló, mai szemmel is komoly tudományos értékkel bíró munkák születtek, így a fentebb idézettek, amelyek közül némelyik, például Pollák Miksa vagy Büchler Sándor monográfiája széles körű levéltári kutatáson nyugodott.

E neológ rabbi-történészek művei ugyanakkor olyan magától értetődően szubjektív munkák vol-

Pollák Miksa

tak, hogy erről a szerzőknek eszükbe sem jutott külön nyilatkozni, hiszen szubjektivitásuk hivatásukból fakadt – neológ rabbikként a magyar (neológ) zsidóság képviselőjében és érdekében írtak és beszéltek. Egyéni karakterüktől függően egyeseket reményteljesebb lelkesedés fűtött, másokban fel-feltört némi keserűség, de az általuk bemutatott történet a felvilágosodás és az emancipáció korától kezdődően nem szólhatott másról, mint a magyar nemzetnek – a nem zsidókkal egyenjogú – tagjaivá válni teljes szívből óhajtó zsidókról (az ortodoxok esetében a felvilágosodás útján sajnálatosan még, de már bizvást nem sokáig lemaradt hitsorsosokról), illetve a zsidókat olykori kisebb megakadások ellenére alapvetően befogadó, mert ezer éve szabadságszerető és toleráns magyarokról.²⁸

E tekintetben a helytörténeti írások nem különböztek a neológ történetírás egyéb produktumaitól. Az ideológiai alapvetés azonos maradt. A zsidóság történelmi hivatása szerint cselekedett, amikor minden erejével arra törekedett, hogy felekezetként beolvadjon a többségi társadalmakba, a hazai zsidóság esetében a magyar nemzettestbe, ami annál könnyebben ment, mivel – a reformkorban megjelent és a zsidótörvényekig ismételt állítás szerint – a magyarok Európa más népeihez képest mindenkor toleránsabban viselkedtek a zsidókkal. Ha oly-

kor felébredt is közöttük az antiszemitizmus, ez elsősorban külföldi hatásra történt.²⁹ A jeruzsálemi szentély pusztulása óta kizárólag felekezetet alkotó – vagyis más nemzetekbe beolvadni képes – zsidók és a befogadó magyarok sorsközössége az 1848–49-es forradalom és szabadságharc alatt pecsételtette meg. E két év története, írta Bernstein Béla 1898-ban, „kézzelfoghatóan bebizonyította, hogy a magyarországi zsidók már akkor beolvadtak lelkiileg a magyar állameszmébe, ha nyelvileg még nem is nagy mértékben”.³⁰

A tény, hogy a helytörténeti írásokat zömében neológ rabbik írták, nemcsak meghatározta, de be is határolta őket. Ha a vallási hagyomány egyes elemeihez e rabbi-történészek kritikusan viszonyultak is, magukat természetesen e hagyományon belül helyezték el, ami a szekuláris zsidó identitásnak jószerezve még a felvetését is kizárta.³¹ A neológ történetírást az is korlátozta, hogy a rabbi-történészek felekezetük képviselőjében szólaltak meg, írásaikban felekezetük kvázi hivatalos álláspontját kellett tükrözniük. Ez azzal a következménnyel járt, hogy míg elejtett nyilatkozataikban, cikkekben, parlamenti felszólalásokban keresztények és zsidók elmentmondhattak és folyamatosan ellent is mondtak a zsidóság felekezetiségre korlátozott, egyaránt közmegegyezéses és nyilvánvalóan hamis definíciójának,³² a neológ történetírásnak meg kellett felelnie a hazai zsidóság integrációja e szinte hivatalos politikai feltételének.

A neológ történetnézőlétekből fakadóan a hazai zsidóság története az emancipációval lényegében befejeződött. Amint Löw Lipót írta 1867 nyarán, fél évvel a zsidókat egyenjogúsító 1867. évi XVII. törvény cikk megszavazása előtt: „Az emancipáció törvénye hozatalával új korszak kezdődik a magyar zsidóságra nézve. Politikailag és társadalmilag a nemzettől összeolvadván ezentúl csupán egyházi története lehet a magyar zsidóságnak.”³³ A soproni zsidók történetéről 1896-ban kiadott könyvében Pollák Miksa azonos véleményt fogalmazott meg. Az emancipációval, deklarálta a főrabbi, „le is záródik itt hazánkban a tulajdonképpen értelemben vett speciális zsidó történet. Azontúl már a zsidók a többi polgárok közé tartoznak és az összességnek történetébe szövéődik bele a zsidóhitű állampolgárok története is.”³⁴ Hogy a könyv alcíme szerint a soproni zsidóknak „a legrégebb időktől a mai napig” tartó történetét mégsem zárta le 1867-tel, ezt Pollák csupán azzal indokolta, hogy a hitközség kulturális intézményeiről is meg kívánt emlékezni. Szemléletének eredményeképpen a 379 oldalas könyvben az 1867–1896 közötti korszaknak mindössze tíz oldalt szentelt.

Mielőtt felhúznánk szemöldökünket az emancipáció utáni magyar zsidó történet e mondhatni tagadása láttán, érdemes felidézni a gondolat stratégiai csáberejét. Ha a zsidók „politikailag és társadalmilag” nem alkottak többé *corpus separatumot*, általánosító kifogást sem lehetett megfogalmazni velük szemben. A befogadásra vágyó zsidó értelmiségiek egyébként más európai országokban is azonos következtetésre jutottak. Amint a neves francia zsidó orientalista, James Darmesteter (1849–1894), a Collège de France tanára, a zoroasztrizmus szent könyvének, az *Avesztának* a fordítója írta 1881-ben: „1791. szeptember 28-ától [vagyis az emancipációs törvény megszavazásának napjától] Franciaországban a zsidóknak nincs többé története – ekkortól csak a francia judaizmus történetéről beszélhetünk.”³⁵

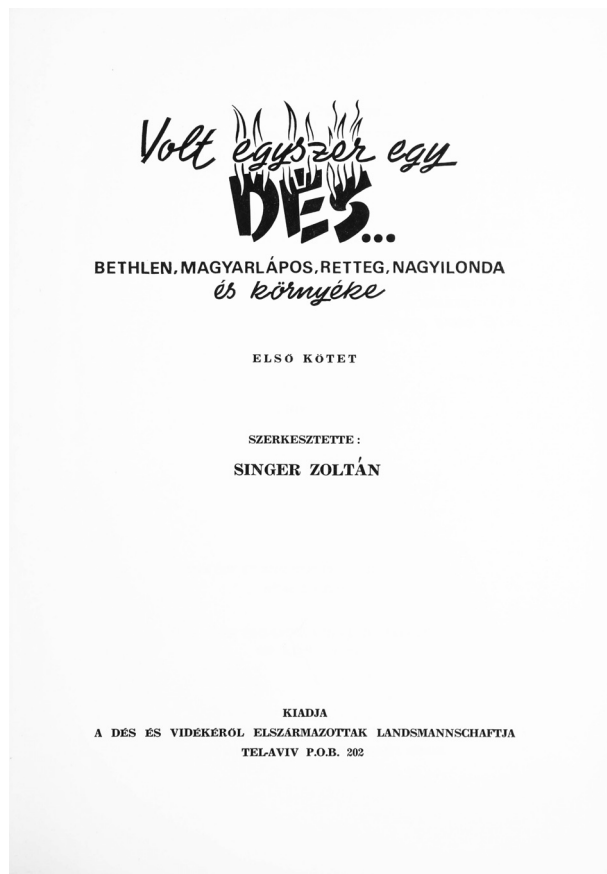
Aki tehát a holokauszt előtt megjelent zsidó helytörténeti munkákban a dualizmus kori vagy pláne a Horthy-kori neológ zsidóság történetének politikailag kényesebb aspektusaira lenne kíváncsi – a zsidók beolvadási vágyának határaitra vagy a keresztény magyar lakosság antiszemitizmusára –, az alapvetően csalódnai fog.³⁶ Ugyanakkor a rabbi-történészek (hely)történeti művei hiányosságaik dacára is nélkülözhetetlenek, nemcsak az általuk közölt és azóta elpusztult források miatt, de azért is, mivel a korabeli magyar zsidó világot töviről hegyire ismerő, annak közelmúltjában is lelkileg benne élő rabbik számos megállapítása érzékeny éleslátásról tanúskodik.

Megjegyzem végül, hogy az apologetika sem vezet feltétlenül téves megállapításokra. Amint Blau Lajos írta a *Magyar-Zsidó Szemlében* 1928-ban: „A magyar zsidók története az egyetemes magyar történet integráló [értsd: integráns] része, magyar történet.”³⁷ Mi más?

KÜLFÖLDÖN MEGJELENT EMLÉK- KÖNYVEK

A *soát* követő négy és fél évtized során a magyarországi zsidóságról szóló helytörténeti írások többségét a külföldön – zömében Izraelben, kisebb részben az Egyesült Államokban – kiadott emlékkönyvek tették ki. A szerzők és szerkesztők az adott településekről, illetve megyékből alijázott vagy Amerikába kivándorolt holokauszt túlélők voltak. A kiadás költségeit néha maguk a szerzők állták, de legtöbbször az adott városból-megyéből kivándoroltak egyesületei: a Désről szóló, 1970-ben megjelent emlékkönyvet a Dész és Vidékéről Elszármazottak Landsmannschaftja, a pápai zsidóságról 1972-ben

összeállított könyvet az Izraelben élő Pápai Zsidók Emlékbizottsága adta ki.³⁸ A kötetek általában két-nyelvűek, egy héber és egy magyar nyelvű részt tartalmaznak, de a Máramaros megyei zsidóságról 1983-ban megjelent könyv háromnyelvű, héber, angol és jiddis.³⁹ A deportált hitsorsosoknak emléket állító, az askenázi zsidó történelemben évszázados hagyományra visszatekintő *Memorbuchok*at idéző emlékkönyvek jelentős részénél a helytörténeti műfajbesorolás persze nem igazán adekvát.⁴⁰ A jogfosztáshoz és deportáláshoz passzívan asszisztáló keresztény magyar lakossággal szemben olykor heves indulattal, a valaha hazának érzett szülőföld iránt fájdalmas nosztalgiával telített visszaemlékezések a pusztulás elbeszélései és a kegyeletes emlékezés mementói.⁴¹ Amint a nagyváradi zsidóság 1981-ben megjelent emlékkönyvének szerkesztőbizottsága írta a kötet előszavában: „A könyv leíró részei tájékoztatnak, de a versek és [szépirodalmi] könyvrészletek el is gondolkoztatnak, tünődésre bírnak bennünket, olyfajta emlékezésre, ami az elrévedés félébrenlétében-félálmában valóban összehoztat bennünket kínhalált szenvedett szereteteinkkel. S voltaképpen ez az Emlékkönyv fő célja.”⁴²

Scheiber Sándor

Tudományos szempontból ezeknek a könyveknek a többsége nem értékelhető, de szerzőiknek nem is a tudomány szolgálata volt a céljuk, amint ezt Scheiber Sándor már 1972-ben aláhúzta: „Leginkább a fasizmus és a nagy katasztrófa adatait szedik össze, és a mártírok névsorának összeállítására törekszenek. A monográfiák értékét szerzőik személye és igényessége szabja meg. Legtöbbször az a hiba, hogy kevés forrás áll rendelkezésre, a magyarországi levéltári anyagot nem használják fel.”⁴³ Scheiber ítéletének helyessége az azóta megjelent kötetek fényében sem szorul revízióra, ami nem jelenti azt, hogy egyes művek, amint azt már Scheiber is megjegyezte, ne lennének tudományos szempontból is figyelemre méltóak, így Szilágyi-Windt Lászlónak (1902–1982) a nagykállói, Gonda Lászlónak (1910–1985) a debreceni, vagy Carmilly-Weinberger Mózesnek (1908–2010) a kolozsvári zsidóságról írt munkái.⁴⁴

Az emlékkönyvek műfajból adódó korlátja, hogy elsősorú többségük a vészkorokra koncentrál, így az azt megelőző korszakokról csak vázlatos áttekintést nyújtanak. A történész szempontjából feltétlen érdekünk, hogy a kötetekben számos fénykép található, s hogy a vészkorokat megelőző időkről szóló részekben a szerzők általában a mindennapi élet bemutatására fektették a hangsúlyt, ami akkor

is érdekes, ha nyilvánvaló, hogy a visszaemlékezők részéről tárgyilagosság ezekben a részekben sem várható el.

A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓ HITKÖZSÉGEK MONOGRÁFIÁI

Magyarországon a második világháború vége és a rendszerváltás között a zsidó helytörténetírás terén az egyetlen jelentős kezdeményezés a magyar zsidó tudományosság fenntartásában oroszánrészt vállaló Scheiber Sándor nevéhez fűződik. Az általa szerkesztett *A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái* című sorozat első kötete, Schweitzer József (1922–2015) főrabbi könyve a pécsi hitközségről 1966-ban jelent meg,⁴⁵ az utolsó, a Tolna megyei zsidók történetét 1867-ig tárgyaló, Szilágyi Mihály mellett szintén Schweitzer József által jegyzett munka 1982-ben.⁴⁶ Az összesen tizenegy kötetből álló sorozatból három kissé kilóg a sorból,⁴⁷ a többi nyolc eltérő terjedelmű írásműveket takar, hiszen míg egyesek valóban monografikus jellegű és terjedelmű feldolgozások, mások több hitközség múltjának rövid ismertetésére korlátozódnak.

Schweitzer József

Ezzel együtt a Magyarországi Izraeliták Országos Képvisellete által kiadott kötetek a magyar zsidó helytörténetírás máig legegységesebb, minőségében is legegyszerűsebb korpusza. A korábbi idők zsidó történetírására emlékeztet, hogy az adott hitközségek rabbijainak portréi kiemelt helyet foglalnak el. A reform- és dualizmus kori antiszemitizmus tárgyalásának felületessége e könyvek visszatérő gyenge pontja.⁴⁸ Ezzel szemben a Horthy-kori antiszemitizmusnak a szerzők jóval részletesebb figyelmet szenteltek, egyrészt mivel az előző korszakhoz képest azt érthetően sokkal súlyosabbnak ítélték, más-

részt mivel ezekről az évtizedekről legtöbbjük már saját, több esetben felnőttkori emlékekkel is rendelkezett, végül feltehetően mivel a Horthy-kor sötét színeiben ábrázolása beleillett a kommunista diktatúra hivatalos szemléletébe.

Mai szemmel ezekben a könyvekben mégsem annyira a diktatúrában óhatatlan öncenzúra jelei a feltűnők, mint inkább a korábbi, a dualizmus kori liberális nacionalizmus, illetve a Horthy-kori illiberális nacionalizmus idején megjelent zsidó (hely)történeti írásokhoz képest szabadabb hangvétel. A magyar társadalomba integrálódni vágyó zsidók képviselőitében nyilatkozók számára a reformkortól a vészkorszakig kötelező volt a zsidók elmagyarosodásának, magyar „érzésének” és „szívének” szóno-kias hangoztatása. Ezek az állítások egyfelől nem feleltek meg a valóságnak, hiszen az északkeleti megyék ultraortodox zsidósága elutasította az asszimilációt, másfelől ez a (kényszeres) hazafiaskodás abszurd túlzásokhoz vezetett. „Hát nem magyarnak érezte magát a zsidó *mindig*?”, vetette fel a kérdést 1896-ban a művészeti író Lázár Béla (1869–1950) a középkori zsidók kapcsán, míg 1917-ben Groszmann Zsigmond (1880–1945) rabbi-történész úgy vélte, „a hazai zsidóság [...] érzelmében *mindig* magyar volt”.⁴⁹ A holokauszt után már a Magyarországon maradt zsidók sem érezték úgy, hogy ilyen kijelentéseket kellene tenniük. Ami korábban nem fordulhatott elő, a kőszegi, illetve a szentesi zsidók kapcsán Harsányi László (1897–1981) a hazai zsidóság asszimilációjának „kóros elhajlására” mutató jeleiről, egyesek „túlzottan asszimiláns” nyilatkozatairól beszélt.⁵⁰ A sorozatban megjelent kötetek további érénye, hogy némelyik az adott hitközség 1918 előtti korszakát is hosszabban ismertette, valamint hogy a hitközség belső életének a tárgyalása mellett már némi, például a helyi zsidóság szakmai megoszlását taglaló társadalomtörténet sem hiányzott. A sorozat kötetei máig megkerülhetetlen történeti munkák.

A külföldön megjelent emlékkönyvek és a hazai felekezeti helytörténetírás mellett, mintegy megelőlegezve a rendszerváltást követő új korszakot, az 1980-as évek közepétől, jóllehet még csak rövidebb írások formájában, de fel-feltűnedeztek már a hazai zsidóságról szóló első olyan helytörténeti munkák, amelyek szerzői professzionális történészek, illetve etnográfusok voltak.⁵¹

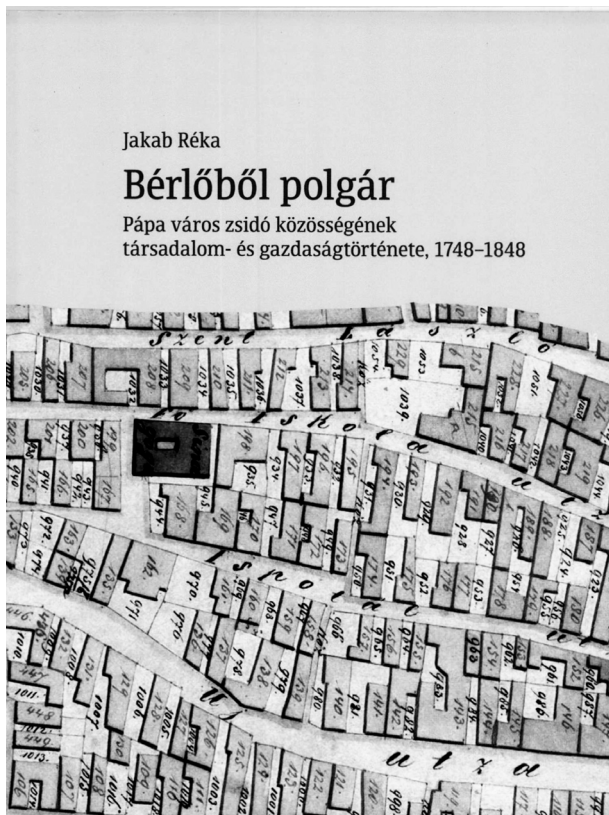
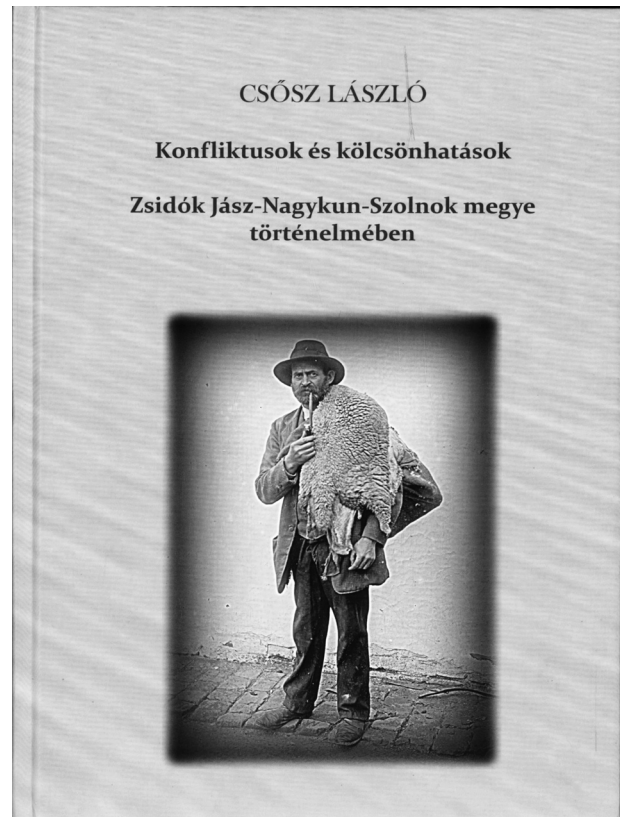
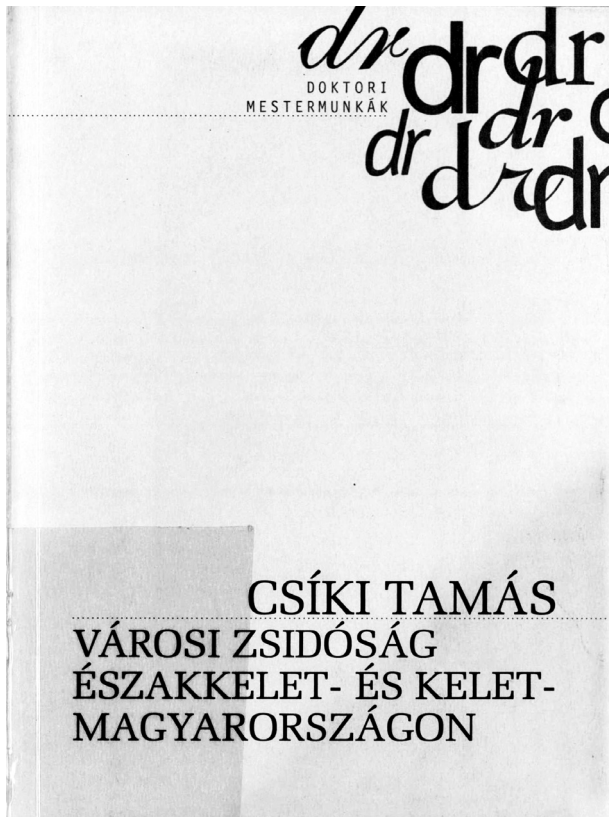
A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A zsidó helytörténetírás szempontjából a rendszerváltás két tekintetben is alapvető fordulatot hozott.

Egyrészt roppant mértékben megsokasodtak a témába vágó könyvek és tanulmányok. Másrészt ezek szerzői elsősorban többségükben már nem zsidók. Az utóbbi jelenség a magyarországi zsidó múlt hazai kutatói esetében általában is helytálló, de már csak azért is megjegyzendő, mivel korábban a csekély számú nem zsidó szerző között a helytörténetírással foglalkozók végképp ritkaságszámba mentek.⁵²

A zsidó helytörténeti munkák 1990 óta nehezen áttekinthető burjánzása és diverzitása lehetetlenné teszi, hogy e továbbra is folyamatosan bővülő korpuszról részletes elemzést nyújtsak, így csak néhány jellegzetesség felvillantására szorítkozom. A legszembeeszköbb újonság a szerzők profilja: az 1980-as évek második felének úttörő kezdeményezései után az 1990-es évek óta a zsidó helytörténeti munkák szerzői között egyre több a professzionális, „szakmabeli” történész.⁵³ A zsidó helytörténetírás bekerülése az akadémiai történetírásba annyiban nem meglepő fejlemény, hogy részjelensége csupán a magyar zsidó történetírás valamivel korábban megkezdődött professzionalizációjának és akadémiai integrációjának. A szakmabeli történészeknek a zsidó helytörténetírás iránti új keletű érdeklődése azzal az örvendetes következménnyel járt, hogy a műfaj társadalomtörténeti megközelítésű művekkel is gazdagodott.⁵⁴ A témában megjelent nagyszámú tanulmányra nem térek ki, de annyit megjegyeznek, hogy a kifejezetten zsidó helytörténetre fókuszáló cikkek kivül a városok legnagyobb adózóival, a virilistákkal foglalkozó tanulmányok az adott települések vagyonosabb zsidó rétegeiről is rengeteg információval szolgálnak.⁵⁵

A zsidó helytörténeti munkák kiadói között kevés nagy kiadót találunk. A legtöbb könyvet a szerzők, megyei levéltárak vagy múzeumok, városi önkormányzatok, illetve olykor vidéki zsidó hitközségek adják ki. Ez azt is jelenti, hogy számos mű nehezen vagy egyáltalán nem beszerezhető, csak az antikváriumokba jutva kerül kereskedelmi forgalomba.⁵⁶ A problémát enyhíti, hogy az immár több megye esetében rendelkezésre álló, a helyi zsidóság történetére vonatkozó levéltári forráskiadványok az internetes adatbázisok révén is elérhetőek.⁵⁷ A külföldön megjelent emlékkönyvekhez hasonlóan a hazai zsidó helytörténeti kiadványok egy részének szintén jellemző vonása, hogy a zsidótörvényektől a deportációig terjedő évekre helyezi a hangsúlyt.⁵⁸ A korábbi időszakokat is részletesen tárgyaló könyvek között már mérete és terjedelme miatt is kiemelendő Cseh Viktor monumentális, 789 oldalon 134 vidéki zsidó hitközség múltját bemutató könyve.⁵⁹

MIÉRT FOGLALKOZZUNK ZSIDÓ HELYTÖRTÉNETÍRÁSSAL – KÍVÁNSÁGLISTA

A miéltre vonatkozóan azon az általános evidencián túl, hogy minden nemzedék új kérdéseket szegez a múltnak, s így új válaszok után kutat, legegyszerűbb indokként nem mondhatok mást: a helyi zsidó közösségekről azért kell továbbra is írni, mert zömük 1944-ben megszűnt létezni, és a magyar hatóságok által halálba deportált tagjaiknak csak az emléke maradt. Ez az emlék pedig Magyarországon különösképpen sokféle, mivel jóformán mindenütt éltek zsidók. Miután az országot a török hódoltság alól felszabadító hadjáratok a 17. század végére jószerivel felszámolták a zsidó lakosságot, a modern kori magyarországi zsidóság a 18. század elejétől fokozatosan növekvő mértékű bevándorlás révén alakult ki, a betelepülésnek pedig sajátossága volt, hogy a bevándorló zsidók vagy leszármazottaik az egész országban szétszóródtak. A történelmi Magyarország utolsó előtti, 1910-es népszámlálásának adatai szerint az ország 12 377 települése közül 10 358-ban éltek zsidók, vagyis a települések 83,7 százalékában.⁶⁰

Azért is tartanám fontosnak a zsidó helytörténeti kutatások folytatását, mert míg az antiszemitizmusnak a zsidók elsősorban elszenvedő alanyai, a helytörténetírás ideális terepe a valaha élt zsidók cselekvő ágensként való megjelenítésének.⁶¹ Végül, noha nyilvánvaló, hogy helytörténeti kutatások nélkül is írható makrotörténet,⁶² az is bizonyos, hogy a magyarországi zsidóknak a beregi haszid favágótól a kitért nagypolgár csemetéig ívelő társadalom- és kultúrtörténete a maga kaleidoszkopikus összetettségében csak a változatos helyi viszonyok figyelembevételével rajzolható meg. Ilyen szempontból igazat adhatunk Bernstein Bélának, aki 1894-ben úgy nyilatkozott: „Bizonyos, hogy a magyarországi zsidók újabbkori történetét csak úgy fogja az arra alkalmas szerző alaposan és kimerítően megírhatni, ha hitközségeink monográfiáinak bő anyagából, a részletesen föltárt adatokból választhatja ki az egész magyar zsidóság történetének bemutatásához szükségeseket.”⁶³

Ahhoz azonban, hogy a magyarországi zsidók „országos” történetével foglalkozó történészek haszonnal forgathassák a helytörténeti munkákat, előnyös lenne, ha az utóbbiakban minél több kapcsolódási pontot találnának azokhoz a tematikákhoz, amelyek sokukat foglalkoztatnak, és amelyeknek átfogó kifejtése a helytörténetírás eredményei nélkül lehetetlen. E tárgykörök közül említenék néhányat, hangsúlyozva, hogy ezek személyes érdeklődésemet tükrözik:

Szekularizáció. A hagyományos zsidó vallási parancsolatok fokozatos figyelmen kívül hagyása, a zsidó vallásos irodalom tanulmányozásától való elfordulás és ami ezzel együtt járt: a nem zsidó kultúra iránt fokozódó nyitottság és annak elsajátítása a zsidók társadalmi integrációjának előfeltételei, velejárói, olykor következményei. Csakhogy míg ez az előfeltétel a városokban – a rabbik fokozódó rémületére – meglepő gyorsasággal teljesült, Máramaros megyében a dualizmus végéig jószerivel el sem kezdődött.

Magyarosodás. A zsidók nyelvi akkulturációjáról, az asszimilációnak erről az olyan alapvető, hogy gyakran vele azonos értékűként használt folyamatról eleve csak az 1880. évi népszámlálástól kezdve rendelkezünk országos statisztikákkal. Hogy a zsidók nyelvi magyarosodására vonatkozó hivatalos statisztikák mire jók, arra most nem térnék ki, de annyi biztos: arra semmiképpen sem, hogy a zsidó lakosság tényleges nyelvi preferenciájáról informáljanak. A statisztika szerint 1891-ben a budapesti zsidók 74,2 százaléka vallotta magát magyar anyanyelvűnek. Ugyanebben az időben a fővárosban egyetlen olyan mulatóhely – kabaré, orfeum, brettli

stb. – sem volt, ahol a többségében zsidókból álló közönséget magyar nyelvű műsorral szórakoztatták volna.⁶⁴ És akkor még nem szóltunk a zsidók magyarosodásának egyéni történeteiről. A fővárosban élő Alexander Bernát (1850–1927) 24 éves volt, amikor 1874-ben naplójegyzeteiben áttért a német nyelvről a magyarra. „Várni akartam addig, míg gondolataim mintegy maguktól magyar ruhában járnak. És ez valamennyire megvan”, vallotta magáról az ifjú filozófus.⁶⁵ Vajon ez mennyivel korábban, avagy később következett volna be, ha Alexander színmagyar, vagy ellenkezőleg, zömében nemzetiségi vidéken élt volna?

Identitás. A hagyományos zsidó társadalom Magyarországon az 1830-as évektől bomlásnak indult, az 1870-es évek után többé-kevésbé változatlanul már csak az északkeleti megyékben maradt fenn, de az 1910-es évekre már ebben a régióban is Máramaros megye maradt az ultraortodoxia egyetlen, továbbra is szinte teljesen érintetlen bástyája. A szekularizált és akkulturált neológ zsidó polgárságra vonatkozóan egységes önképről, homogén kollektív identitásról még kevésbé beszélhetünk – így összességében magyar zsidó identitásról sem, csak identitásokról, a *ješivabóber* és az ifjú cionista önazonosságától a tépelődő bankfiú és a származását tagadó konvertita identitásáig. Történetek, amelyek nem egy absztrakt Magyarországon bontakoztak ki, hanem az ország adott pontjain, a lokális viszonyokba ágyazódva, azok hatására alakulva.

Társadalmi integráció. Michael Silbertől tudjuk, hogy a reformkori kaszinók a mezővárosokban nyitottabbnak mutatkoztak a módosabb zsidók felvételére, mint a szabad királyi városokban.⁶⁶ A hasonló példákat hosszan sorolhatnánk, amint azokat is, amelyek egyre kisebb körökre koncentrálnak tennék egyértelművé, hogy a zsidók és nem zsidók közötti társas érintkezés esélye és lehetőségei nemhogy régiók, de megyék, városok, sőt városrészek szerint változhattak.

Antiszemitizmus. A zsidógyűlölettel annak áldozatai lakóhelyükön is konfrontálódtak, de a hasonló mintázatokon túl sehol sem pontosan ugyanúgy – ami egy olyan országban, amely 1918-ig Európa felekezeti és etnikailag legszínesebb országa volt, aligha meglepő. A zsidóság iránti ellenérzés nem volt azonos az ország nyugati felén domináló római katolikusok, az északkeleti görögkatolikusok, a debreceni-alföldi reformátusok vagy a felvidéki evangélikusok körében, aminthogy a helyi többségi társadalom etnikai háttere is befolyásolta mértékét és jellegét. Még egymáshoz relatíve közeli települések között is lehettek jelentős eltérések, amint ez kiviláglik az erdélyi író, publicista és szerkesztő,

Ligeti Ernő (1891–1945) visszaemlékezéseiből: „Amíg Váradon újságíróskodtam – egészen a világháború kitöréséig – egyetlen egyszer sem jutott az eszembe, hogy zsidóságom legcsekélyebb akadálya lehet magyarságom érvényesülésének (ellentétben Kolozsvárral, ahol már gyermekkoromban is nem egyszer az orrom alá dörzsölték, és első éves jogász koromban párbajt is kellett vívnom a zsidóságom miatt).”⁶⁷

ZÁRSZÓ

Ebben a tanulmányban a helytörténetírásról mint tudományos tevékenységről szóltam, de a rendszerváltás óta a zsidó helytörténeti kiadványok jelentékeny része esetében a szerzők elsődleges szándéka nem a tudomány, hanem helyi közösségük, városuk szolgálata. Az Izraelben megjelent emlékkönyveknek annyiban párhajlók ezek a művek, hogy a cél ez esetben is a megemlékezés – csak itt zömében nem zsidó szerzők írnak nem zsidó olvasóknak, városuk lakóinak arról az 1944-ben végleg megszakadt múlttól, amelyben zsidók és magyarok nem mint *ők versus mi*, hanem mint egyazon közösség tagjai jelennek meg. Mivel ezek az írások arra törekszenek, hogy olvasóik azonosuljanak városuk hajdani zsidó lakóival, emberi sorsok bemutatására helyezik a hangsúlyt, az adott település (jelesebb) zsidó lakosai, családjai történetének a forrásoktól függően rövidebb-hosszabb elbeszélésére. Ezek a kiadványok egy közös múlt felelevenítésére invitálják olvasóikat. Olykor egyben a múlttal való szembenézésre.⁶⁸

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány az NKFI által támogatott K 143231 azonosító számú „OTKA” projekt keretében készült.
- ² Michael Brenner: *Prophets of the Past: Interpreters of Jewish History*. Princeton University Press, Princeton–Oxford, 2010, 6–7, 10–11; Todd M. Endelman: Introduction. In: *Comparing Jewish Societies*. Ed. Uő. Ann Arbor, University of Michigan Press, 1997, 1–21. A zsidó történetírás dilemmáiról lásd legutóbb *Comment s'écrit l'histoire juive*. Éd. Sylvie-Anne Goldberg. Paris, Albin Michel, 2019; Klaus Hödl: Major Trends in the Historiography of European Ashkenazic Jews from the 1970s to the Present. *Jewish History*, 2021/1–2., 153–177.
- ³ Michael A. Meyer: New Reflections on Jewish Historiography. *The Jewish Quarterly Review*, 2007/4., 661.
- ⁴ Az eddig legteljesebb, de mára kiegészítésre szoruló bibliográfia: Haraszti György: *Hágár országában. Hitközség-történeti monográfiák, [nagyobb] helytörténeti tanulmányok és leírások a történeti Magyarország zsidó közösségeiről*. Budapest, MTA–ORZSE Zsidó Kultúratudományi Kutató-

csoporthoz – Országos Rabbiképző Zsidó Egyetem, 2008.

- ⁵ A hazai zsidó népességet az 1867-es emancipáció előtt logikusabbnak tartom „magyarországinak”, míg utána inkább „magyarnak” nevezni. A holokauszt tapasztalataiból visszanézve, illetve zsidó nacionalista szemszögből nyilván a „magyarországi zsidók” az adekvát minősítés. A jeruzsálemi Héber Egyetem első történész nemzedékéről, a zsidó történelmetcionista szemlélet alapján újraértelmező „Jeruzsálemi iskoláról” lásd David N. Myers: *Re-Inventing the Jewish Past: European Jewish Intellectuals and the Zionist Return to History*. New York, Oxford University Press, 1995.
- ⁶ A magyar zsidó történetírásról lásd „Új idea, új cél keresésére szorítanak bennünket”. *Tanulmányok a zsidó történetírásról*. Szerk. Gantner Brigitta Eszter – Schweitzer Gábor. Budapest, Universitas Kiadó – Judaica Alapítvány, 2005, különösen: Schweitzer Gábor: A magyarországi zsidó történetírás önképe és fogadtatása 1945 előtt. *Historiográfiai áttekintés, Uo.*, 60–92.
- ⁷ Bernstein Béla: A székesfehérvári zsidók története. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1894/8–9., 460.
- ⁸ Blau Lajos: A magyar zsidók története. In: *Zsidó Évkönyv az 5689. bibliai évre*. Szerk. Kecskeméti Vilmos. Budapest, „Arany János” Könyvnyomdai Műintézet, 1928–1929, 161–162; Uő: Magyar városok monográfiája. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1930/7–12., 218–219.
- ⁹ Scheiber Sándor: Zsidó tudományos tennivalók Magyarországon. In: *Szolgaságból – szabadságba. Az Országos Rabbiképző Intézet hallgatóinak ünnepi kiadványa. 5707/1947*. Budapest, Neuwald Illés, 1947, 5–6; Uő: Előszó. In: Schweitzer József: *A pécsi izraelita hitközség története*. Budapest, MIOK, 1966, 5–7.
- ¹⁰ Blau: Magyar városok monográfiája, i. m., 219.
- ¹¹ Scheiber: Zsidó tudományos tennivalók, i. m., 5. Scheiber 1966-ban is azonos véleményen volt: a magyar zsidóság átfogó történetének megírását megelőzően „előbb” néhány „nagy múltú vagy népes hitközség történetét” kívánta nyomtatásban látni, mivel „az összkép csak a részletek tisztázása után rajzolható meg megnyugtató alapos-sággal”. Scheiber: Előszó, i. m., 5.
- ¹² Blau: A magyar zsidók története, i. m., 161–162.
- ¹³ Ez még *A zsidók története Magyarországon a XVIII. századig* témakörben 1914-ben habilitált és a Budapesti (1921-től Pázmány Péter) Tudományegyetemen az 1940-es évek elejéig magántanárként oktató Büchler Sándorról is elmondható, aki főállásban 1897-től Auschwitzba deportálásáig keszthelyi főrabbiaként működött. Magántanári kinevezéséről lásd Schweitzer Gábor: Rabbi a katedrán. Büchler Sándor magántanári habilitációja 1914-ben. *Történelmi Szemle*, 2002/1–2., 135–143.
- ¹⁴ Nathaniel Katzburg: Hungarian Jewish Historiography. In: *The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977: A Centennial Volume*. Ed. Moshe Carmilly-Weinberger. New York, Sepher-Hermon Press, 1986, 230; Uő: A magyar zsidó történetírás problémája. Miért nem volt magyar Dubnov, zsidó Szekfű? *Értesítő. MTA Judaiisztikai Kutatócsoport*, 1995/12., 5–6. (Az idézet az utóbbi írás 5. oldalán.)
- ¹⁵ Edelstein Bertalan: A zsidók története Szombathelyen 1687–1909. *Egyenlőség*, 1914. május 17., melléklet, 3.

- ¹⁶ Michael A. Meyer: Where Does the Modern Period of Jewish History Begin? In: Uő: *Judaism within Modernity: Essays on Jewish History and Religion*. Detroit, Wayne State University Press, 2001, 21–31.
- ¹⁷ Leopold Löw: Die Schicksale und Bestrebungen der Juden in Ungarn, seit dem elften Jahrhundert bis auf unsere Zeit. Erster Artikel. In: *Kalender und Jahrbuch für Israeliten auf das Jahr 5606*. Hrsg. Isidor Busch. Wien, Franz Edlen von Schmid – J. J. Busch, 1845, 57–76; Uő: Die Schicksale und Bestrebungen der Juden in Ungarn, seit dem elften Jahrhundert bis auf unsere Zeit. Zweiter Artikel. In: *Kalender und Jahrbuch für Israeliten auf das Jahr (1847) 5607*. Hrsg. Isidor Busch. Wien, Franz Edlen von Schmid – J. J. Busch, 1846, 82–105.
- ¹⁸ Maier Zipser: Die jüdischen Zustände unter der 150-jährigen Türkenherrschaft. *Literaturblatt des Orients, 1846–1847*. Idézi Katzburg: Hungarian Jewish Historiography, i. m., 216.
- ¹⁹ M. Zipser: Die Schicksale und Bestrebungen der israelitischen Gemeinde zu Rechnitz. Ein Beitrag zur Geschichte der ungarischen Israeliten im 17. und 18. Jahrhundert. *Ben Chananja* 1864/17., 347–354; 1864/20., 403–411; 1864/21., 423–426.; 1864/23., melléklet, 489–490; 1864/26., 527–530; 1864/27., 548–551; 1864/29., 588–591; 1864/30., 599–600; 1864/38., 759–764; 1864/40., 795–797; 1864/44., 867–869; 1864/46., 933–938; 1864/47., 958–962; 1864/52., 1048–1054; 1865/3., 57–60; 1865/5., 83–85; 1865/6., 100–101; 1865/8. 130–134.
- ²⁰ Löw Immanuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 1885.
- ²¹ Pollák Miksa: *A zsidók története Sopronban. A legrégebbi idők-től a mai napig*. Budapest, Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1896.
- ²² Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégebbi idők-től 1867-ig*. Budapest, Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1901.
- ²³ Bernstein Béla: A zsidók története Vas megyében. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1912/4., 251–266; 1913/3., 161–208; 1913/4., 243–274; 1914/1., 17–49; 1914/2., 105–121; 1914/4., 265–279; 1915/1., 9–24; 1915/2., 89–99.
- ²⁴ Weisz Gábor: *A pécsi izraelita hitközség monográfiája*. Pécs, Pécsi Izraelita Hitközség Elöljárósága, 1929.
- ²⁵ Kun Lajos: *A veszprémi zsidóság múltja és jelene (1750–1951). Eredeti okmányok és jegyzőkönyvek alapján*. Karcag, Kertész József Könyvnyomdája, 1932.
- ²⁶ Silberstein Adolf: *Hódmezővásárhelyi zsidók*. Hódmezővásárhely, A Hódmezővásárhelyi Izraelita Hitközség Kiadása, 1943.
- ²⁷ Bernstein: A székesfehérvári zsidók története, i. m., 460; Balu: Magyar városok monográfiája, i. m., 219.
- ²⁸ Konrad Miklós: Zsidók magyar nemzete. A nemzeti múlt zsidó tudományos ábrázolása, különös tekintettel a kazárelméltre. *Századok*, 2016/3., 631–665.
- ²⁹ A gondolat egyik első, illetve egyik utolsó megfogalmazására lásd Boch Móritz: *A zsidókról*. Pest, Trattner-Károlyi, 1840, 13; (K.): A magyar zsidóság önvédelmi küzdelme. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. április 13., 9.
- ³⁰ Bernstein Béla: *Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók*. Budapest, Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1898, 2.
- ³¹ A szekuláris zsidó identitásnak a kulturális cionizmushoz köthető kialakulásához lásd Steven J. Zipperstein: *Elusive Prophet: Ahađ Ha'am and the Origins of Zionism*. Berkeley – Los Angeles, University of California Press, 1993. Eltérő véleményre lásd David Biale könyvét, aki szerint a szekuláris identitás gondolata a kezdetektől végigvonul a zsidó eszmetörténeten. David Biale: *Not in the Heavens: The Tradition of Jewish Secular Thought*. Princeton, NJ. – Oxford, Princeton University Press, 2011.
- ³² Konrad Miklós: Zsidó nemzet, nép, felekezet, faj? Keresztény meghatározások és neológ önmeghatározások a reform- és dualizmus kori Magyarországon. In: *Nemzet, faj, kultúra a bosszú 19. században Magyarországon és Európában*. Szerk. Hörcher Ferenc – Lajtai Mátyás – Mester Béla. Budapest, MTA BTK TTI, 2016, 93–114.
- ³³ Löw Lipót: A magyar zsidók története. Előleges hirdetés és kérelem. *A Hon*, 1867. szeptember 3., [2].
- ³⁴ Pollák: *A zsidók története Sopronban*, i. m., 241.
- ³⁵ James Darmesteter: *Coup d'œil sur l'histoire du peuple juif*. Paris, Librairie Nouvelle, 1881, 17.
- ³⁶ A trianoni békeszerződés következtében Magyarországtól elkerült területeken élő zsidók történeti munkáira itt nem térek ki, csak jelzem: a magyarországi kiadványokkal szemben Erdélyben már cionista szemléletű helytörténeti munkák is megjelentek. Lásd például Szabó Imre: *Erdélyi zsidói, 1. Talmudisták, chászidok, cionisták*. Cluj, Kadima Kiadás, 1938.
- ³⁷ Balu Lajos: Közös tudományos munka. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1928/1–2., 34.
- ³⁸ Singer Zoltán: *Volt egyszer egy Dész... Bethlen, Magyarlápota, Rettog, Nagyilonda és környéke*. I–II. Tel-Aviv, Dész és Vidékéről Elszármazottak Landsmannschaftja, 1970; Láng Jehuda-Gyula: *A pápai zsidóság emlékkönyve. A mártírbalált halt pápai és környékbeli zsidók emlékére*. Tel-Aviv, Izraelben élő Pápai Zsidók Emlékbizottsága, 1972.
- ³⁹ *The Marmaros Book: In Memory of a Hundred and Sixty Jewish Communities*. Eds. S. Y. Gross – Y. Yosef Cohen. Tel-Aviv, Bet Marmarosh, 1983.
- ⁴⁰ A kelet-európai holokauszt túlélők által kiadott emlékkönyvekről lásd *Memorial Books of Eastern European Jewry: Essays on the History and Meanings of Yizker Volumes*. Ed. Rosemary Horowitz, Jefferson, NC, McFarland and Company, 2011.
- ⁴¹ A keserű indulat kifejezésére lásd Jólesz Károly: *Emlékkönyv. Kúvárd és környéke zsidósága*. Tel-Aviv, Kisvárdai és Környéke Egyesület Izraeli Bizottsága, 1980, 9–10; *Egri zsidók*. Szerk. Ehrenfeld Arthur – Klein Tibor. Jeruzsálem, Egri Zsidók Emlékbizottsága, 1975, [6].
- ⁴² A szerkesztőbizottság: Előszó. In: *A Tegnapi város. A nagyváradi zsidóság emlékkönyve*. Szerk. Schön Dezső et al. Tel-Aviv, Nagyváradról Elszármazottak Egyesülete Izraelben, 1981, 9.
- ⁴³ Scheiber Sándor: A magyar zsidóság történetének kutatása. In: Grünwald Fülöp – Harsányi László – Schüick Jenő: *Öt község*. Budapest, MIOK, 1972, 39.
- ⁴⁴ Szilágyi-Windt László: *A kállói cádik. A nagykovácsi zsidóság története*. Haifa, Szerző kiadása, 1959; Gonda Moshe Élijáhu: *A debreceni zsidók száz éve. A mártírbalált halt debreceni és környékbeli zsidók emlékére*. Tel-Aviv, A Debreceni Zsidók Emlékbizottsága Kiadása, [1967]; *A kolozsvári zsidó-*

- ság emlékkönyve. Szerk. Carmilly-Weinberger Mózes. New York, k. n., 1970.
- ⁴⁵ Schweitzer József: *A pécsi izraelita hitközség története*. Budapest, MIOK, 1966.
- ⁴⁶ Schweitzer József – Szilágyi Mihály: *A Tolna megyei zsidók története 1867-ig*. Budapest, MIOK, 1982.
- ⁴⁷ Moess Alfréd: *Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiaja 1749–1846*. Budapest, MIOK, 1968; Dávid Ferenc: *A soproni ó-zsinagóga*. Budapest, MIOK, 1978; Scheiberné Bernáth Livia: *A magyarországi zsidóság személy- és családnévei II. József névadó rendeletéig*. Budapest, MIOK, 1981.
- ⁴⁸ A megjegyzés értelemszerűen nem vonatkozik a győri zsidóság történetét eleve csak 1930-tól tárgyaló kötetre, amelyet szerzője egy korábbi, ezzel az évvel záruló munka folytatásának szánt. Lásd Domán István: *A győri izraelita hitközség története (1930–1947)*. Budapest, MIOK, 1979; Kemény József: *Vázlatok a győri zsidóság történetéből*. Győr, Szerző kiadása, 1930.
- ⁴⁹ Lázár Béla: *A magyar zsidóság és a millennium, Egyenlőség*, 1896. január 3., 5; Groszmann Zsigmond: *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870)*. Budapest, Egyenlőség, 1917, 49. [Kiemelések tőlem – K. M.] Még a kultúrcionista *Múlt és Jövő* is úgy tett néha, mintha nem lenne (ultra)ortodox zsidóság. A „magyar zsidóságnak”, jelentette ki a főszerkesztő Patai József 1914 tavaszán, „anyanyelve, érzése, nótája, kultúrája magyar”. Patai József: *Nyílt válasz a „Huszadik Század”-nak a „Múlt és Jövő”-höz intézett nyílt levelére*. Szabó Dezsőnek. *Múlt és Jövő*, 1914/4., 220.
- ⁵⁰ Harsányi László: *A középső zsidók*. Budapest, MIOK, 1974, 150; Uő: *A szentesi izraelita hitközség története*. Budapest, MIOK, 1970, 97. A történeti munkákkal szemben a felekezeti sajtóban már a dualizmus idején is rendszeres volt a kívánatos asszimilációt a helytelen dzsentrimajmolással összekeverő hitsorsosok annál vehemensebb bírálata, mivel a kritikus szerzők szerint a dzsentriskedés és a zsidó származás megtagadása kéz a kézben járt. Lásd például M.: *Becsüljük meg önmagunkat III. Egyenlőség*, 1886. október 31., 1–2.
- ⁵¹ Michael Sozan: *Zsidók egy dunántúli falu közösségében*. Debrecen, KLTE, 1984; Ö. Kovács József: *A szombathelyi zsidók betelepülése, helyzete a XVIII. század elejétől 1848-ig*. *Vasi Szemle*, 1985/2., 248–273; Marjanucz László: *A szegedi zsidó családok a 19. században*. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1988; Csiszár Árpád: *A szatmári és a beregi aprófalvak zsidósága és a falu kapcsolata a századfordulótól az 1940-es évekig*. In: *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve (1981–1985)*. Szerk. Németh Péter. Nyíregyháza, Nyíregyházi Jósza András Múzeum, 1989, 421–440; *A zsidók Fejér megyében 1688–1867*. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, Fejér Megyei Levéltár, 1989.
- ⁵² Az egyik ritka kivétel Lakos Lajos, Nagyvárad városa levéltárnokának a könyve: Lakos Lajos: *A várad zsidóság története. Hiteles levéltári adatok alapján*. Nagyvárad, Nagyvárad-Nyomda és Ujságvállalat, 1912. A helytörténeten kívül a „magyar történelem zsidó vonatkozásairól monografikus szinten” 1945 előtt megszólaló nem zsidó tudósok – igen rövid – felsorolására lásd Schweitzer: *A magyarországi zsidó történetírás önképe*, i. m., 63.
- ⁵³ Lásd többek között Csósz László: *Konfliktusok és kölcsönhatások. Zsidók Jász-Nagykun-Szolnok megye történelmében*. Szolnok, MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, 2014; Jakab Réka: *Bérlőből polgár. Pápa város zsidó közösségének társadalom- és gazdaságtörténete, 1748–1848*. Budapest–Veszprém, L'Harmattan – MNL Veszprém Megyei Levéltár, 2014. A tanulmánykötetek közül lásd *A szegedi zsidó polgárvég emlékezete*. Szerk. Zombori István. Szeged, Trogmayer Ottó, 1990; *Újrakezdések. Zsidósors Somogy megyében a XVIII. századtól napjainkig*. Szerk. Bősze Sándor. Kaposvár, Bét Olám Alapítvány – Somogy Megyei Levéltár, 2005; *Zsidók Szeged társadalmában*. Szerk. Tóth István. Szeged, Múzeumi Tudományért Alapítvány, 2014.
- ⁵⁴ Ö. Kovács József: *Zsidók a Duna–Tisza közén. Társadalomtörténeti esettanulmányok, XVIII–XIX. század*. Kecskemét, Kecskeméti Lapok Kft. – Kecskeméti Monográfia Szerkesztősége, 1996; Csíki Tamás: *Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon*. Budapest, Osiris, 1999; Kövér György: *A tízszázlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Budapest, Osiris, 2011.
- ⁵⁵ Lásd például Söptei Imre: *Köszeg legtöbbet adózó polgárai 1872-től a századfordulóig*. In: *Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában*. Szerk. Tóth G. Péter. Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 2002, 133–148; Csekő Ernő: *A szekszárdi virilisek összetétele 1872–1918 között*, *Uo.*, 149–162; Bognár Bulcsu: *Felső- és középrétegek a dualizmus kori Szombathelyen a virilis jegyzékek alapján*, *Uo.*, 163–207.
- ⁵⁶ A vidéki zsidó hitközségek által kiadott helytörténeti monográfiákat illetően Jakab Réka és Kákonyi Anna könyvét említeném, már csak azért is, mivel 488 oldalas munkájuk, amelyért a szerzők 2023-ban Schweitzer József-emlékdíjat kaptak, egyben a kereskedelmi forgalomba nem került könyveknek is sajnálatos példája. Jakab Réka – Kákonyi Anna: *Tárgulós és szűkülő terek. A veszprémi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete*. Veszprém, Veszprémi Zsidó Hitközség, 2020.
- ⁵⁷ Lásd például: *A Hajdú-Bihar megyei zsidóság történetének levéltári forrásai*. Szerk. Radics Kálmán. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 1997; *A Zala megyei zsidóság történetének levéltári forrásai 1716–1849*. Szerk. Németh László. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2002; *A Békés megyei zsidóság történetének levéltári forrásai. Dokumentumok a Békés megyei levéltárból*. Szerk. K. Cseh Edit. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2002; *Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919–1945*. Szerk. Németh László – Paksy Zoltán. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2004.
- ⁵⁸ Ez a hangsúly esetenként a címből is egyértelművé válik: Végső István – Simkó Balázs: *Zsidósors Kiskunhalason. Kívárvási út a holokauszthoz*. Budapest, L'Harmattan, 2007. A kifejezetten a vészorkoszakra fókuszáló kötetek közül lásd *Források a szombathelyi gettó történetéhez. 1944. április 15 – 1944. július 30*. Szerk. Mayer László. Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 1994; Gergely Anna: *A székesfehérvári és Fejér megyei zsidóság tragédiája (1938–1944)*. Budapest, Vince Kiadó, 2002; Kovács Szabolcs: *A nagyvármási zsidók meggyilkolása. (1944. szeptember 16–17.) Magyarok, románok és zsidók a magyar katonai megszállás időszakában*. Budapest, Múlt és Jövő – Clio Intézet, 2022.

- ⁵⁹ Cseh Viktor: *Zsidó örökség. Vidéki zsidó birtokosságok Magyarországon*. Budapest, Magyar Zsidó Kulturális Egyesület, 2021.
- ⁶⁰ Az országban hét olyan megye volt (Esztergom, Jász-Nagykun-Szolnok, Borsod, Ung, Hajdú, Szabolcs és Ugozca), amelynek kivétel nélkül minden községében élt legalább egy zsidó személy. Schick Lavoslav: A magyar zsidók statisztikájához. *Egyenlőség*, 1904. január 10., 4–5.
- ⁶¹ Az emberi cselekvőség (*agency*) fogalmának előtérbe helyezéséről a történetírásban lásd Gyáni Gábor: *A történeti tudás*. Budapest, Osiris, 2020, 204–212.
- ⁶² „Tudott dolog – jegyezte meg Gyáni Gábor –, hogy a nemzeti makrotörténet-írás egyedüli referenciájáról, az államhatalom gépezetének a historikumáról mindenmű helytörténeti kutatás nélkül is érvényes történeti tudás szerezhető.” Gyáni Gábor: *Helytörténet, régiótörténet és országos történet. Fogalmi és historiográfiai szemle*. In: *Az ember helye, a hely embere. Emberközpontú történetírás, helytörténeti kutatás*. Szerk. Lengvári István – Pilkhoffer Mónika – Vonyó József. Budapest–Pécs, Magyar Történelmi Társulat – Kronosz Kiadó – MTA Pécsi Területi Bizottsága, 2019, 27.
- ⁶³ Bernstein: A székesfehérvári zsidók története, i. m., 460. Ugyanennek a gondolatnak a kifejezésére Vajda Béla abonyi rabbi Alexander von Humboldt német természettudóst idézte: „A részletek ismerete nélkül nem létezhetik általános ismeret.” Vajda Béla: *A zsidók története Abonyban és vidékén*. Budapest, Czettel és Deutsch-féle Műintézet, 1896, 3.
- ⁶⁴ A kérdésről bővebben Konrad Miklós: Orfeum és zsidó identitás Budapesten a századfordulón. *Budapesti Negyed*, 2008/2., 351–368.
- ⁶⁵ MTA Kézirattár, Ms 4110/26, 57.
- ⁶⁶ Michael K. Silber: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A „kaszinók”. *Századok*, 1992/1., 113–141.
- ⁶⁷ Ligeti Ernő: Emőd Tamás. In: *Ararát. Magyar Zsidó Évkönyv az 1944. évre*. Szerk. Komlós Aladár. Budapest, Országos Izr. Leányárvaház, 1944, 59. Ligetiről lásd Filep Tamás Gusztáv: *Ligeti Ernő. Egy urbánus transzilvanista*. Budapest, MMA Kiadó, 2019.
- ⁶⁸ Messze a teljesség igénye nélkül lásd Szarka Lajos: *A hévízi zsidóság története*. Hévíz, Hévíz Város Önkormányzata, 2000; Morócz Sándor – Nagy Kálmán – Radnóti Ilona – Vörös István: *A mohácsi zsidóság története*. Mohács, Mohácsi Városszépítő és Városvédő Egyesület, 2001; Strba Sándor – Lang Tamás: *Az érsekújvári zsidóság története*. Pozsony, Kalligram, 2004; Papp Zsolt: *A szolnoki zsidóság emlékkönyve*. Szolnok–Budapest, Szerző kiadása, 2008; Tárkányi Sándor – Tárkányi Eszter: *Elfeledett soproniak. Arcok, sorsok, áldozatok. Forgotten Sopronians. Faces, Fates, Victims*. Sopron, Soproni Magyar–Izraeli Baráti Kör, 2014; Hangodi László: *Zsidó borász-dinasztiák Tapolcán és szerepük a térség borkultúrája történetében 1705–1944*. Tapolca, Tapolcai Értékmegőrző Egyesület, 2019; Simonik Péter: *Számlálatlanul. Zsidó család-történetek Tatabányai elődököségeiből (1896–1945)*. Tatabánya, Szenes Hanna Magyar–Izraeli Baráti Egyesület, 2020.

Fotó: Féner Tamás